

ADEM HANDŽIĆ
(Sarajevo)

O SPECIFIČNOSTIMA NEKIH OSMANSKIH POPISA U VEZI INSTITUCIJE VAKUFA U BOSNI U XVI I XVII STOLJEĆU*

U nekadašnjem bosanskom ejaletu, graničnom prema Zapadu i zbog toga u nekim vidovima specifičnom, i uloga vakufa bila je višestruka i specifična. Poznato je da se Osmanska država brinula samo za vojsku i upravu, dok je rješavanje krupnih društvenih pitanja bilo prepušteno privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa. U samom formiranju muslimanskih gradskih naselja uloge države i vakufa često su se ispreplitale. Kako se iz osmanskih popisnih deftera vidi, Porta je često naređivala pojedinim lokalnim funkcionerima i imućnicima da na određenim punktovima podignu bogoštovne, prosvjetne i privredne objekte kao svoj vakuf i time, takoreći, jednim potezom formiraju gradsko naselje, a što su iziskivale državne potrebe, uglavnom strategijske i komunikacione (nesigurnost putova). Tako je bilo formirano desetak srednjih i manjih kasaba.¹ U drugim slučajevima, prve džamije podizala je država, nominalno kao sultanske džamije, a izdržavane su iz državnih sredstava (dakle državni, a ne sultanski vakufi, kako se ta činjenica - državni vakufi - ponegdje u popisnim defterima i izričito ističe.² Na taj način, u Bosni je od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća bilo formirano 22 gradska naselja. U urbanom smislu, vakufski objekti razne namjene činili su prave kosture gradova, a svi privredni objekti u gradovima bili su vakufski. Zatim, vakufi su predstavljali prave i jedine kreditne ustanove kroz cijelo vrijeme osmanske vlasti. Zasnivani redovito na bazi zavještane novčane mase, koja je davana privrednicima na korištenje uz godišnju kamatu od 10% do 12,5%, i to uz jednake uslove, bez razlike na konfesiju, najviše su doprinijeli razvoju

* Ovaj prilog predstavlja rezimiran tekst referata, održanog na VI Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, od 19. do 25. septembra 1988. godine pod naslovom: *Bosna'da XVI ve XVII yüzyıllarda Vakıf kurumlarıyla ilgili osmanlı tahrir defterindeki bazı hususiyetler hakkında*.

- 1 To su kasabe: *Varcar-vakuf* (prvobitni naziv Novo Jajce, zatim Varcar-Vakuf i konačno današnji naziv Mrkonjić-grad), *Derventa*, *Glasiac* (nekadašnja kasaba na putu preko planine Romanije), *Nova Kasaba* na Jadrui i druge, zatim u kliškom sandžaku kasabe: *Dolnje Hrvatce* (danas selo) i *Zemunik*, koje je oko 1574. godine osnovao prvi bosanski beglerbeg Ferhadpaša Sokolović. Up. A.Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXV.
- 2 Za prvu džamiju u kasabi Travnik, nazivanoj *džamija sultana Bajezida* (1481-1512) zabilježeno je slijedeće: *Vakuf je osnovala država. Službenici su timarlje, ili primaju od države dnevnice. Vakufski novac daje se na kredit uz prihod (murabeħa). Vakuf je pod nadzorom dizdara travničke tvrđave*. Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD) N°477, fo 258. Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Sadrži tri sveska: N° 477, N° 478 i N° 479.

gradske privrede. Prema tome, vakufi su u osmanskom periodu predstavljali fundamentalne i univerzalne institucije u razvitku gradskih naselja.

Kad je riječ o izvorima, dvije su vrste autentičnih izvora o vakufima: zakladne povelje (vakufname) i turski popisni defteri.

a) *Vakufname* su, kako se zna, primarni i obuhvatni pojedinačni izvori. Međutim, usljed ratnih pustošenja, požara i drugih nedaća kroz dugi niz godina, vakufname su sačuvane u malom broju u odnosu na broj osnovanih vakufa u Bosni. Sačuvane su pretežno kao prepisi u kadijskim sidžilima, a koji su također malobrojni. Originalnih vakufnama također je vrlo malo sačuvano. Najznačajnije su ranije pojedinačno objavljene. U posljednje vrijeme Orijentalni institut u Sarajevu poduzeo je akciju da prikupi i publikuje sve postojeće vakufname sa područja Bosne i Hercegovine. Godine 1985. izašla je u izdanju ove institucije prva knjiga, koja obuhvata 27 vakufnama (18 na arapskom i 9 na turskom) iz XV i XVI stoljeća, za sljedeća mjesta: Sarajevo 8, Mostar 9, zatim Višegrad, Rudo, Knežina, Tešanj, Foča, Tuzla, Čajniče, Konjic, Banja Luka i Varcar-Vakuf (Mrkonjić-grad) po jedna vakufnama.³ Međutim, to izdanje koliko god značajno, za širu naučnu javnost ostalo je necjelovito. Naime, vakufname su izdate samo u srpskohrvatskom prevodu, bez faksimila i bez potrebnih pojedinačnih rezimea na stranom jeziku.

b) *Turski popisni defteri*. Za razliku od vakufnama, ovi popisi obuhvataju podatke o vakufima u cijelom jednom sandžaku. Međutim, ti podaci su vrlo kratki, sadrže samo nazive pojedinih vakufa, sadržanih u nazivima pojedinih mahala (na primjer: Mahalle-i cami-i šerif sultan Bajezid han; Mahalle-i cami-i šerif Mehmed-beg miri liva-i Bosna). Ali i kao takvi osobito su važni, naročito za oblasti koje su davno, još krajem XVII stoljeća prestale biti pod osmanskom vlašću i došle u posjed Austrije ili Venecije. U zemljama sjeverno od rijeke Save (Srem i Slavonija), gdje su postojala tri sandžaka: Srem, Požega i Pokrac, razvio se bio značajan broj kasaba, a u svakoj mahali postojao je bar po jedan muslimanski kulturni objekat (džamija, mesdžid), odnosno osnovan je bio bar po jedan vakuf. Prema popisu požeškog sandžaka iz 1579. godine,⁴ do te godine na ovom području razvilo se 20 kasaba. U kasabi Požegi bilo je razvijeno 10 muslimanskih mahala (4 džamije, 7 mesdžida, 2 mekteba i 1 tekija). Slično je bilo i u sandžacima Srem i Pokrac. Sve je to kasnije sasvim nestalo, a podatke o nekadašnjim vakufima i njihovim objektima sačuvali su jedino turski popisni defteri iz XVI stoljeća, koji se nalaze u arhivima Istanbula i Ankare. Ti popisi i ne obuhvataju cijeli period osmanske vlasti, budući da su vođeni do pred kraj XVI stoljeća, a zna se da su se još cijelo jedno stoljeće razvijala muslimanska naselja u tim sandžacima. Neke podatke nalazimo i u zapadnim izvorima. Prema Stjepanu Pavičiću, godine 1680. na cijelom tom području sjeverno od Save, muslimansko stanovništvo je činilo većinski dio prema cjelokupnom stanovništvu katoličke i pravoslavne vjere, tj. brojalo je preko 100.000 duša, odnosno preko 24.000

3 *Vakufname iz Bosne i Hercegovine* (XV i XVI vijek), Orijentalni institut, Sarajevo 1985. str. 1-278.

4 Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA) TD N° 672. Opširni popis požeškog sandžaka iz 1579. godine.

kuća. Turskim napuštanjem tih zemalja ostalo je oko 150 džamija i oko 100 mekteba,⁵ što znači da je bilo osnovano najmanje 150 vakufa.

Isti značaj imaju i popisi tzv. kliškog sandžaka (zapadni dio Bosne) za zemlje zapadno od rijeke Krke, koje su Turci u velikom ratu (1680-1699) izgubili u korist Venecije. To područje u spomenutom ratu napustilo je oko 30.000 muslimana, odnosno ostavili su oko 7.000 kuća.⁶

Ovim prilogom namjera mi je, zapravo, da ukažem na dva katastarska popisa s početka XVII stoljeća u okviru bosanskog ejaleta, koji pružaju izuzetno važne podatke o vakufima. Poznato je da najraniji popisni defteri pružaju često minimalne i oskudne podatke, dok su kasniji popisi sve potpuniji i detaljniji. Tako, opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine⁷ i opširni popis kliškog sandžaka iz iste godine,⁸ oba u Katastarskoj upravi u Ankari, bilježe ne samo nazive pojedinih vakufa, nego sadrže i rezimirane sadržaje njihovih vakufnama. Ni jedan drugi popis ne sadrži takve podatke. S obzirom da su vakufname sačuvane u vrlo malom broju, to navedeni popisi predstavljaju osobito važne izvore kada je riječ o rasvjetljavanju istorije vakufa u Bosni.

Iz naziva zabilježenih mahala u tim popisima jasno je o kakvom se kulturnom objektu radi (džamija, mesdžid) i ko je njegov osnivač, tj. u imenu mahale sadržan je naziv tog vakufa. Zatim, na završetku popisa stanovnika mahale, zabilježeni su drugi važni podaci o vakufu, tj. cjelokupni prihodi i rashodi.

Kad je riječ o prihodima, na prvom mjestu je podatak o visini zavještanog gotovog novca (asl-i mal), kao i podatak kolika je godišnja dobit od njegova davanja na kredit (murabeha). Zatim su evidentirani svi koristonosni objekti, ukoliko ih ima: dućani, mlinovi, hanovi, karavan-saraji, banje i drugo što donosi prihode tome vakufu, uz naznaku visine godišnjeg prihoda.

Rashodi su obuhvatali plate službenika (dnevnice) i izdatke za održavanje objekata. Iz navođenja službenika (npr. imam, hatib, muezzin, muallim, ferraš, kayyim, hamamci, dellak, hanci, meremmetci, mutevellii, cabi, nazir, katib itd.) jasno je o kakvim se objektima radi. Zatim stoji bilješka iz kojih se sredstava isplaćuju plate službenicima. Kod većine vakufa, zavisno od visine zavještane gotovine, prihodi od kreditiranja privrednika (kamata od posuđenog novca) podmirivali su plate službenika. U slučajevima kada prihodi vakufa nisu više mogli pokrivati plate službenika i druge rashode, što se događalo njihovim smanjenjem (inflacija) ili upropaštavanjem glavnice, najčešće davanjem novca na kredit nepodobnim povjeriocima, u pomoć su prilazili razni nesamostalni vakufi. Pojavljuju se, naime, ljudi koji zavještanjem određenih iznosa podmiruju plate samo određenih službenika, ili obezbjeđuju vršenje određenih pobožnih službi u nekoj džamiji. To su nesamostalni vakufi,

5 Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953; Isti, *Džamija u Zagrebu 1943*, 83.

6 S.Pavičić, isto.

7 Ankara, TK, TD N° 477 (sv. I). Up. bilj. 2.

8 Ankara, TK, TD N° 475. Opširni popis kliškog sandžaka iz 1604. godine.

čije je zavještanje samo evidentirao kadija u sudskom djelovodnom protokolu (sicil). Nekim vakufima je, u cilju funkcionisanja svih zavještanih službi, pomagalo po više nesamostalnih vakufa. Tako je u sarajevskoj *mahali Timurhanove džamije*, tj. kod Timurhanova vakufa, čiji je osnovni zavještani novac iznosio 10.000 akči, zabilježeno 14 nesamostalnih vakufa. Navedeni vakuf je davao samo plaću imamu i hatibu (jedna osoba) od 3 akče dnevno, dok su sve druge službe plaćali navedeni nesamostalni vakufi, čiji je ukupni doprinos iznosio 58.400 akči.⁹

Navedena dva opširna popisa, bosanskog i kliškog sandžaka iz 1604. godine daju, dakle, podatke o vakufima sa nastalim promjenama, tj. registruju stanje iz navedene godine, dok vakufname sadrže početno stanje.

Kako brojne i značajne podatke pružaju navedeni popisi jasno je, ako se uporede sa sačuvanim vakufnamama. Prema navedenom izdanju vakufnama, do kraja XVI stoljeća za Sarajevo je sačuvano svega 10 vakufnama, dok je u navedenom popisu iz 1604.godine zabilježeno 90 vakufa sa rezimiranim sadržajem njihovih vakufnama, upravo toliko koliko je tada Sarajevo imalo muslimanskih mahala. Zatim, za cijeli bosanski sandžak u istom tom popisu sačuvani su takvi podaci za 184 vakufa,¹⁰ dok je, naprema tolikom broju osnovanih vakufa, sačuvano svega 18 vakufnama.

Za kliški sandžak, štaviše, defterski podaci o vakufima su jedini izvori, jer do kraja XVI, kao ni za XVII stoljeće nije sačuvana ni jedna vakufnama. Navedeni popis (bilj. 8), međutim, daje rezimirane podatke za 29 vakufa.¹¹

Još da spomenem sljedeći podatak. Tri popisa bosanskog sandžaka sadrže i kontinuirane opširnije popise vakufa. Prvi je popis iz 1540. godine gdje su na 25 defterskih stranica popisani svi vakufi u Bosni, osnovani do te godine. Taj popis vakufa sa faksimilima objavljen je u srpskohrvatskom prevodu uz potrebna objašnjenja u publikaciji Orijentalnog instituta.¹²

Drugi kontinuiran popis vakufa sadržan je u opširnom popisu iz 1570,¹³ a treći takav popis vakufa u ovom našem popisu iz 1604. godine, gdje su, dakle, i pojedinačno, na odgovarajućim mjestima evidentirani podaci o vakufima.

9 TD N° 477, fo 26.

10 U navedenom bosanskom defteru (bilj. 7) sačuvani su rezimirani podaci za 184 vakufa, i to: Sarajevo 90, Četvrtkovište (Kladanj) 3, Fojnica 1, Kreševo 1, Visoko 5, Zenica 6, Vranduk 1, Travnik 8, Gor. Ukrina (Derventa) 3, Jajce 6, Novo Jajce (Varcar-Vakuf) 1, Kostajnica 2, Bihać 1, Prača 1, Glasinac 1, Čelebi-pazar (Rogatica) 3, Olovo 1, Knežina 1, Maglaj 3, Žepče 1, Tešanj 2, Doboj 1, Kotor-varoš 1, Banjaluka 15, Kobaš 1, Dubočac 2, Lišnja 1, Gradiška 2, Trn 1, Novi Pazar 17, Vlasenica 1, Višegrad 1.

11 Ti podaci su sljedeći: Konjic 1, Prozor 3, Ak-hisar (Prusac) 3, Toričan 1, Nev-âbâd (Donji Vakuf) 2, Česta (G.Vakuf) 1, Livno 9, Sinj 1, Hrvatce 1, Klis 1, Vrh Rika (Vrlika) 1, Drmiš 1, Skradin 1.

12 Behija Zlatar, *Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću*, Prilozi Orijentalnog instituta sv. XX-XXI, Sarajevo 1974.

13 Istanbul, BBA, TD N° 379 (I dio) i N° 415 (II dio).

O SPECIFIČNOSTIMA NEKIH OSMANSKIH POPISA U VEZI
INSTITUCIJE VAKUFA U BOSNI U XVI I XVII STOLJEĆU

R e z i m e

Poznato je da uz vakufname, kao osnovne izvore, i turski popisni defteri sadrže vrlo važne podatke o vakufima u Bosni. Ovaj prilog objašnjava veliki značaj defterskih podataka.

S obzirom na činjenicu da je u Bosni sačuvan vrlo mali broj vakufnama, štaviše ni 10% od broja formiranih vakufa u navedenom periodu, a da popisni defteri registruju u urbanim naseljima sve vakufe nastale do vremena tog popisa, govori nam upravo o velikoj važnosti defterskih podataka. Za mnoge vakufe popisni defteri predstavljaju jedine izvore, kao što su zemlje koje su još za velikog rata (1680-1699) otpale ispod osmanske vlasti (Slavonija, Lika) pa su podaci o postojećim vakufima sačuvani samo u tim popisima.

Svi turski popisi, neki kraće neki potpunije, sadrže podatke o vakufima. Većina tih popisa sadrži samo imena vakufa i vakufskih objekata (džamije, mesdžidi) u nazivima pojedinih mahala. Neki, opet, sadrže i posebne, kontinuirane popise svih vakufa u bosanskom sandžaku, kao što su opširni popis tog sandžaka iz 1540, opširni popis istog sandžaka iz 1570, kao i opširni popis tog sandžaka iz 1604. godine.

Naročito treba istaknuti dva opširna popisa, onaj iz 1604. za bosanski sandžak i opširni popis iz iste godine za kliški sandžak.

U tim popisima, opet, za svaki vakuf zabilježen je i rezimiran sadržaj vakufname (prihodi, rashodi, objekti i svi službenici). A koliko su ti podaci neprocjenjivi vidi se iz činjenice što je za bosanski sandžak u cijelom vremenu do 1604. godine sačuvano samo 18 vakufnama, dok su u navedenom popisu sačuvani rezimirani podaci za 184 vakufa. U kliškom defteru, opet, sačuvani su podaci za 29 vakufa, dok vakufnama nije ni jedna sačuvana.

ABOUT THE SPECIFICS OF SOME OTTOMAN CADASTRE REGISTERS IN
CONNECTION WITH INSTITUTION OF WAQF IN BOSNIA IN 16th AND 17th CENTURY

S u m m a r y

It is well-known that, beside waqf-namas as the basic sources, the Ottoman cadastre registers contains very important data about waqfs in Bosnia. This paper explains the great importance of these data.

If we consider the fact that a small number of waqf-namas even less than 10% of waqfs formed in mentioned period have been preserved, whereas the cadastre registers have noticed all the waqfs in urban settlements, it became obvious how important are the data from these registers. Cadastre registers represent the only sources for a great number of waqfs, such as those in countries (Slavonia, Lika) which seceded from the Ottoman rule during the Great War (1680-1699).

All the Ottoman registers, some shorter some detailed contains the data about waqfs. Most of these registers contains only the names of waqfs and waqf buildings (mosques, masjids) mentioned in the names of some mahallas. But some registers contains special, abridged data in the lists of all the waqfs in Sanjak of Bosnia, as it is in detailed registers of this sanjak from 1540, 1570 and 1604. Two detailed registers has to be emphasized: detailed register of Bosnian sanjak from 1604, and detailed register of Sanjak of Klis from the same year. These registers contains the summaries of all waqf-namas and gives data for each waqf (incomes, expenses, buildings, and all the employee).

Considering the fact that only 18 waqf-namas of Bosnian sanjak in the period untill 1604 have been preserved, the data from mentioned register has the great importance, because it contains summarized data for 184 waqfs. Also, the register of Sanjak of Klis contains data for 29 waqfs while no waqf-nama has been preserved.